

ЕТНОЛОГІЧНІ І НАЦІОНАЛЬНО-ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ВІЗІЇ ВЧЕНОГО: ДО 170-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ХВЕДОРА ВОВКА

Ганна Скрипник

УДК 39(477)(092)

У розвідці йдеться про наукові здобутки Хв. Вовка в царині народознавства, про його новаторські студії зі сфери соціального і побутового життя, окремих галузей виробництва, народної орнаментики, церковного будівництва, сімейної обрядовості, зокрема шлюбного ритуалу. Наголошується, що найбільшою його заслугою перед українською етнографією стало створення фундаментальних енциклопедичного характеру праць з української етнології та антропології. Йдеться також про національно-ідентифікаційні візії вченого і його принципи висновки щодо соборності українства і самобутності української культури — важливого ідентитету його національної окремішності.

Ключові слова: Хв. Вовк, етнологія, антропологія, національно-ідентифікаційні визначники, етнографічні особливості, антропологічні характеристики.

В статтє рєчє идєт о научнх достижєннх Ф. Вовкє в облєстї народовєдєннє, о єго новаторскнх исслєдовєннх в сфєрє соцнєлєннє и бнтовоей жнзнн, отдєлєннх отраслєй пронзводствє, народнєй орнєментнкн, цєркєвнє-гєострєтєлєствє, сємєйнєй обрєднєстн, в чєстнєстн брєчнєгєо рнтуєлє. Отмєчєєтєє, чтє сємєй бєлєшєй єго зєслугєй перед украинскєй этнографнєй стєлє создєннє фундєментєлєннх єнцнєлєпєднєчєскєго хєрєктєрє рєбєт по украинскєй этнолєгнє и антрополєгнє. Рєчє идєт тєкжє о нєцнєлєннє-нєднєтнєфнєкєцнєннєннх внзннєх учєногєо и єго прнєнцнєпнєлєннх вывєдєх о сєбєрнєстн украинствє и сємєбнтнєстн украинскєй кулєтурє — вєжнєгєо нєднєтнєтє єго нєцнєлєннє-обєсєблєннєстн.

Ключевые слова: Ф. Вовк, этнология, антропология, национально-идентификационные маркеры, этнографические особенности, антропологические характеристики.

The study deals with scientific achievements of Khvedir Vovk in the field of ethnology, covering the issues of his innovatory research in the realm of social life and morals and manners, as well as individual branches of industry, folk ornamentation, church construction, familial rituals and, specifically, nuptial ceremonies. The authoress accentuates that his greatest services to Ukrainian ethnography were his creation of fundamental encyclopaedic works on Ukrainian ethnology and anthropology. The question is also the scholar's national-identification visions and his conclusions of principle about the unity of the Ukrainians, as well as the national originality of the Ukrainian culture, being a significant Identität of the Ukrainians' national individuality.

Keywords: Khv. Vovk, ethnology, anthropology, national-identification determinants, ethnographic features, anthropological characteristics.

В історії українстики і в справі культурно-національного руху й ідентифікації українства 70-х років XIX — початку XX ст. подвижницьку місію виконав Хведір Вовк, 170-річчя з дня народження якого відзначається в цьому році [див.: 24; 25]. Його по праву називають патріархом української етнології з огляду на закладені ним підвалини теоретичних засад науки, на колосальний творчий доробок, що нараховує, за різними даними, понад 600 праць (опублікованих мовами багатьох європейських народів). Учений світового рівня, за влучним висловом М. Сумцова — «наукова сила європейського значіння» [34, с. 174], Хведір Кіндра-

тович Вовк отримав прижиттєвє міжнароднє визнєннє: бєв доктором Сорбоннн, Каннськєго тє Петроградськєго унєвєрснєтєтєв, лєурєєтєм премнє Годєрє (1901), лєурєєтєм премнє К. Бєрє (1906), кєवलєром Вєлнєкєй золотєй мєдєлє ім. П. Сємєновє-Тнєнє-Шєнськєго (1916), кєвалєром нєнвнєщєй нєгорєднє Фрєнцнє — ордєнє Почєснєгєо лєгнєонє (1916), члєном понєд дєєтєкє мнєжнєародннх нєуковнх товєрнєствє і комнєснєй [див.: 26, с. 679; 35, с. 4].

Йєго зєєнєжєвєннєстє нєдєємнє нєцнєлєннє-обєсєблєннєстнє й этнографнєчнє нєтєрєснє сформєвєлєє єцє в рємєкєх Пнєвдєннє-Зєхнєднєгєо внєддєлє Рєснєйськєго гєогрєфнєчнєгєо товєрнєствє, у єкємє

пройшли етнографічну школу знані згодом фахівці-народознавці, віддані ідеям українського національного відродження. Як зауважував згодом сам Хв. Вовк, «відкриття Відділу розв'язувало нам руки і давало нам можливість значно розвинути наші вимушено дуже скромні починання в царині українознавства, збільшити наші видавничі засоби, залучити до роботи значно більше коло діячів...», — тобто збиратись і, як висловився учений, — «відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України» [14, с. 47].

Пов'язані з народною культурою дослідницькі пріоритети членів Південно-Західного відділу віддзеркалювали всезагальне визнання вітчизняними науковими колами суспільної ваги й значення відомостей з етнографії в ідентифікації народу та в його національній долі, поступову зміну парадигми українського народознавства загалом. Про нове розуміння предметного поля і завдань етнографії Хв. Вовк як один із чільних діячів Південно-Західного відділу наголошував у своїй спеціальній, програмового характеру вступній публікації «Від редакції», а дещо згодом чітко заявив в основній народознавчій праці «Етнографічні особливості українського народу», акцентуючи в ній потребу дослідження всіх дотичних не лише до духовного, але й соціо-нормативного та матеріального спектрів етнокультури як маркерів етнічності [15].

Існуючу на той час в українському народознавстві кількісну неспівмірність зафіксованих фольклористичних відомостей і даних з матеріального побуту вчений підкреслює неодноразово: «Досить сказати, — пише він у згаданій методологічного характеру публікації про стан і завдання етнографії, — що у всіх семи томах “Трудовъ Экспедиції” Чубинського на опис народного побуту припадає тільки 74(!) сторінки...» [6, с. 26]. Про те саме йдеться і в його спогадах про П. Чубинського, у яких він критично висловлюється щодо домінуючих у народознавчій науці 60-х років XIX ст. уявлень, за якими, «фольклор — є головним підґрунтям етнографії». Тому-то нічого дивувати-

ся, зауважує вчений, «що із 7 томів “Праць експедиції” цьому фольклору відведено по найменшій мірі 5, а тому, що тепер називають етнографією, тобто вивченню народного побуту, — лише 178 сторінок» [14, с. 57].

Отже, на другу половину 1870-х років (на відміну від попереднього періоду, коли ще домінувало ототожнення етнології із суміжними гуманітарними дисциплінами, із фольклористикою передусім, і пріоритетами її дослідницької сфери вважалися різні жанри усної народної творчості та атрактивні аспекти звичаєво-обрядової культури) в українській гуманітаристиці поступово усталюється розуміння потреби вивчення і народної матеріальної культури, і соціонормативних практик, і елементів виробничої сфери; а провідними вченими — членами київської «Громади» — формується оновлене розуміння предмета і завдань етнографічної науки в Україні. Ось як представила ці роки життя Хв. Вовка його донька Галина: «Київський період його життя характеризується участю в Старій Громаді та науковими працями в галузі етнографії під впливом та керівництвом учителів його Драгоманова та Антоновича» [3, с. 33–34]. Хв. Вовк, представник молодшої генерації народознавців «Громади», одним з перших зрозумів запити часу — модернізувати тогочасне предметне поле української етнографії, розширивши його та забезпечивши паритетний розвиток усіх складових науки, як ефективного засобу самопізнання й національного самоствердження народу.

Оглядаючи творчий доробок Хв. Вовка, не можна бодай не згадати його напрацювань з теорії та методики народознавчої дисципліни, що склали основу тогочасних методологічних пошуків і здобутків вітчизняної гуманітаристики. Так, теоретичні проблеми етнографії — визначення її завдань та предметної сфери, методики та методології; уточнення понять і термінології; розмежування із суміжними суспільствознавчими дисциплінами — Хв. Вовком порушувалися, починаючи ще з паризького етапу його наукової діяльності. Найвиразніше,

у концентрованому вигляді, це відобразилося у вступній частині до першого тому «Матеріалів до українсько-руської етнології» під назвою «Дещо про теперішній стан і завдання української етнології». Передмова «Від редакції» стала однією з перших в Україні спеціальних етнологічних розвідок програмно-методичного характеру, яка містила лаконічний історіографічний огляд, визначала предмет, завдання та шляхи розвитку науки, вказувала на існуючі прогалини й націлювала на розгортання практичних і теоретичних етнографічних студій.

Аналізуючи напрацювання українських учених-народознавців, Хв. Вовк приходив до невтішного висновку про відсутність належної джерельної бази і робіт з етногенезу українського народу, про нерозробленість проблем міжкультурних зв'язків та етнічного складу людності тощо.

Дослідник розкриває специфіку розвитку етнологічної думки в Україні і вказує на причини її периферійності й національної знеособленості, що, на його переконання, пояснювалися бездержавним статусом народу: «Етнологічні студії у нас на Україні, повставши також як і по інших слов'янських землях разом з розбудженням народньої самосвідомості, мусили відповідно політичним і громадським обставинам ділитись між російською і польською науковими літературами, бо ж ми не мали досі ні таких як інші слов'янські народи своїх власних наукових інституцій, ні де-коли навіть спроможності видавати наукові річі у нашій рідній мові» [36, с. X]. Хв. Вовк (як представник французької антропологічної школи) був прихильником унітаристського напрямку і обстоював думку про доцільність використання єдиної назви науки про людину — антропологія. Він окреслює дослідницьке поле антропології; розглядає її як синтетичну дисципліну і виокремлює в ній кілька наук: «спеціальна антропология; наука про найдавніших людей і їхнє життя у передісторичні часи — палеоетнологія чи передісторична археология, наука про окрімні народи, їх расовий склад і побит — етнологія з її описовою части-

ною — етнографією, і наука про громадське життя людей — соціология, котрі усі разом становлять одну науку про чоловіка у загалі — антропология» [36, с. VI].

Під впливом біологічного напрямку європейської антропології та етнології Хв. Вовк став прихильником впровадження в науку про людину в Україні природничо-наукових методів, оскільки, на його думку, «наука про чоловіка [людину. — Г. С.] могла заснуватись тільки на підвалині загального природознавства». Засвоївши основні концепції та методичні засади модерних західноєвропейських наукових шкіл, Хведір Вовк, як зазначалося, виступає в українській етнографії як ініціатор і адепт унітаристської концепції народознавства, постає послідовником комплексного міждисциплінарного підходу до вивчення людини й вирішення народознавчих проблем, що було суголосно характерному для європейської гуманітаристики кінця XIX — початку XX ст. явищу симбіозу трьох наук — археології, етнографії та антропології.

Згодом (на початку 30-х років XX ст.) прийняття і впровадження саме цієї комплексної методики ставилося в провину прихильникам поглядів Хв. Вовка в Україні, яким закидали обстоювання «вульгарно-матеріалістичного вчення про людину й розвиток суспільства як про частину біологічних явищ природи, механістичне зведення й ототожнення суспільно-економічних явищ з біологічними» [20, с. 19–20]. Проте, поділяючи думку, що антропологія — це комплекс суспільствознавчих і природничих наук (антропологія соматична, біологія, палеонтологія, археологія та етнологія), Хв. Вовк наводив переконливу аргументацію на захист таких поглядів і слушно підкреслював, що «треба завважати на усю сумму відомостей про кожний народ, на його анатомічні і фізіологічні (між іншим і психічні) відміни, на його етнічний склад, на історію розвою його культури і його побутове життя. Усе це становить собою завдання теперішньої етнології і етнографії, з того не дуже давнього ще часу, як вони стали на зовсім науковому ґрунті, виробили собі пев-

ний науковий метод. Теперішній стан їх вимага перед усім систематичного збирання і класування матеріалу, а потім його наукового оброблювання» [36, с. VI–VII].

Тим-то, з огляду на такі методологічні підходи до науки, уже серед народознавчих праць Хв. Вовка паризького циклу (визначального етапу його наукової біографії) виокремлюються важливі за предметною й тематичною направленістю та методикою дослідження, які маркували нове осмислення етнографії; маніфестували розширення її дослідницької сфери та впровадження в практику концепційно нового трактування етнокультурних і соціокультурних реалій на засадах еволюціонізму.

Як зазначалося, на працях Хв. Вовка, вихованого на методології французької антропологічної школи (що постала в середині XIX ст. в рамках розвитку природничих дисциплін і застосування характерного для доби позитивістського методу до студій як із царини природознавства, так і гуманітаристики), позначилася еволюційна теорія, прибічники якої розглядали культурологічні явища в їх поступальному розвитку — з часу виникнення і до сучасності. Найближчий колега й однодумець Хв. Вовка професор М. Ковалевський писав із цього приводу, що «історико-порівняльний метод стосовно антропології, етнографії й етнології дозволив нам і в галузі так званої доісторії виявити ряд поступових нашарувань» [цит. за.: 26, с. 682]. Відтак, яких би аспектів етнокультури Хв. Вовк не торкався у своїх студіях, він (як переконаний адепт еволюціонізму) виявляв (шляхом проєкції явища в минуле) найпростіші його форми і простежував послідовність його розвитку від давнини до сучасності, вказуючи на різночасові нашарування й виокремлюючи відповідні типологічні ряди.

Водночас у своїх працях Хв. Вовк послуговувався не лише ідеями еволюціонізму, а й широко використовував засади іншої популярної на той час у європейській науці теорії — дифузійнізму (територіального переміщення й поширення явищ культури). Тому-то природу певних реалій культури (окремих аспектів ве-

сільної обрядовості, архітектури й орнаментики, господарського укладу, громадських форм дозвілля та праці) учений пояснює міграціями та запозиченнями їхніх структурних елементів. Виступаючи прибічником концепції «культурних кіл», чи «культурних ареалів», що розвинулась як відгалуження дифузійністської теорії, Хв. Вовк обстоював тезу про впливи на українську етнокультуру й господарський уклад не з північних, а з південних загальноєвропейських культурних центрів. Критично оцінюючи подібні підходи, сучасні дослідники справедливо закидають ученому певну категоричність і прямолінійність суджень із приводу шляхів розвитку локальних культур, впливу урбанізаційних центрів та деяку недооцінку питомо етнічних, внутрішніх рухів розвитку етнокультур [26, с. 683–684]. Утім, студії Хв. Вовка, угрунтовані новою методологією, попри суб'єктивізм і гіпотетичність окремих тверджень, відкривали нові можливості пізнання етнокультурних і соціокультурних реалій, вводили їх у світовий культурологічний контекст, давали поштовх до розвитку вітчизняної гуманітаристики в цілому. Соротник Хв. Вовка П. Стебницький, оцінюючи позитивістські засади світогляду вченого, слушно писав: «Довголітня наукова робота в певнім напрямі, на твердому ґрунті позитивізму, зробила з нього не тільки видатного вченого з європейським іменням, але одного з тих наших національних подвижників, що крок за кроком <...> складала міцні підвалини української національної самосвідомості <...> довівши непохитними науковими дослідженнями своєрідні шляхи, якими склалась і зростає українська народність» [33, с. 143].

Усвідомлюючи значення науково виважених методичних критеріїв в організації збирацької роботи як у царині антропології, так і етнології, Хв. Вовк розробляє інструментарій, друкує анкети-запитальники та програми зі збирання етнографічного матеріалу, формує кадри однодумців — молодих науковців. «Щоб уникнути хиб, неповности та випадковости матеріалів, Ф. К. спочатку виступає з працями, що мали

внести в роботу <...> елементи організації та системи самих дослідів, а саме, — зауважує А. Носов, — розробляє програми збирання відомостей з етнографії (1873)» [27, с. 2]. Про те саме згадував і М. Грушевський: «Ним і під його керуванням, його школою переводяться численні антропометричні поміри українського населення, далі з його ініціативи переводиться етнографічне дослідження України шляхом великої анкети, а потім також під його керуванням його учнями розроблюється цей матеріал» [17, с. 142].

Досвіду роботи зі створення етнографічного інструментарію вчений набув ще в київській період його наукової діяльності, коли ним була підготовлена (за винятком V, VI та VII розділів) «Программа Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества для собирания сведений по этнографии», яку дослідник опублікував у 1873 та 1875 роках [17, с. 141; 29]. На дійсно наукових методичних засадах Хв. Вовк здійснював збір етнографічно-фольклорних матеріалів (пісні, сороміцькі народні анекдоти, легенди, історичні оповідання й перекази тощо) у Центральній Україні, а згодом — у Румунії та Галичині, які як достовірну джерельну базу широко використав у своїй дослідницькій практиці.

Він слушно вказував у згаданій редакційній передмові до I тому «Матеріалів до українсько-руської етнології» на існуючі прогалини у відомих збірниках етнографічних матеріалів та майже цілковиту відсутність у них даних про народні знання (за винятком народної медицини) й побутову техніку (незважаючи на те, що ще двадцять років тому до написання ним цієї редакційної передмови у своїх етнографічних програмах науковець виписав «окрімний рядок питань, дотичних цього поділу етнографії (ліку, міри, механічних пристроїв, фізичних і хімічних з'явищ, біологічних фактів і т. и.)» [36, с. XVI]. Тому-то вчений (у «Додатках» до першого тому спеціального, заснованого ним у рамках НТШ, етнологічного видання «Матеріали до українсько-руської етнології»)

друкує одну з перших у цій царині розлогу «Програму» з народної побутової техніки [9].

З огляду на задеклароване у вступній частині «Програми» розуміння побутової техніки як «вмінне дати собі раду ув усьому, що потрібно за для піддержування і поліпшення материяльного життя» [9, с. 1], запропонована дослідником рубрикація її розділів охоплює фактично всю систему життєзабезпечення людної (за винятком їжі, житла та одягу, які планувалося подати в наступних випусках «Матеріалів до етнології»). У шістнадцяти розділах «Програми» йдеться про первісні механічні пристрої, здобування й «переховування» вогню, мисливство, рибальство, бджільництво, скотарство, хліборобство, мірошництво, гончарство, деревообробний промисел, кушнірство, обробку рогу, кістки та металу, ткацтво, кравецтво, засоби пересування тощо — тобто про весь комплекс матеріально-виробничого побуту народу.

Важливо зазначити, що Хв. Вовк акцентує потребу фахової паспортизації поданих матеріалів (з використанням фотофіксації, замальовок тощо); не оминає він увагою і питань належної деталізації істотних аспектів культурних реалій у їх регіональних та локальних виявах. Самі «Програми» передують опубліковані в цьому випуску «Матеріалів до етнології» загальні методичні рекомендації та інструктаж під назвою «Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок», у яких окреслюється мета, завдання та шляхи й прийоми фіксації етнографічних відомостей та етнореалій [32] (текст «Спеціальних програм...» подано без підпису, але в «Бібліографії», складеній Галиною Вовк, підтверджується, що він написаний Хв. Вовком).

Добра обізнаність автора «Програми» з конкретикою української етнокультури, як і належний професійний рівень її укладання, запевнили тривкість її пізнавальної і науково-методичної значущості, що не знецінена й дотепер.

Новим словом ученого в осмисленні й розвитку науково-методичних підходів до етнологічних студій, в уточненні положень

про предмет і завдання етнографії стали його фахові застереження й думки, висловлені в уже згадуваній його фундаментальній роботі «Етнографічні особливості українського народу». Хв. Вовк неодноразово розвиває в ній заявлені ним у попередніх розвідках міркування про етнологію та її описову частину етнографію як науку, її дефініції й розмежування зі спорідненими дисциплінами, з фольклором зокрема; чітко артикулює потребу кореляції і розширення її дослідницького поля, торкається питань уточнення термінології. Студія містить також важливі теоретичні постулати вченого про стан і предметну сферу української етнографії, яку дослідник розуміє «як народній побут, зовнішній та внутрішній». «Побутові особливості кожного народу, — стверджує він, — є наслідок його колективної чинності <...> а ті форми, що їх прибирає сама ця чинність, а також і наслідки її у вигляді побутових річей, психічних та соціальних явищ підлягають науковому дослідженню в ділянці етнографії» [8, с. 39]. У цій підсумковій народознавчій праці Хв. Вовк професійно сформулював і виклав нове розуміння дослідницьких завдань етнографії: «Для характеристики побутового життя українського народу ми повинні розглянути його способи здобування сировини, техніку, його їжу, житло, домашню обстановку та одягу, вірування, звичаї та обряди, громадські та правні розуміння і, нарешті, народні знання <...> З причини побічного розуміння завдань та змісту етнографії в діяльності українських етнографів до останнього часу переважало захоплення лінгвістикою та творами усної народної словесності (фольклор) на некористь вивчення так званого матеріального побуту» [8, с. 39].

Такі, осмислені в контексті європейської наукової традиції, методологічні погляди Хв. Вовка на етнографію як описову частину етнології спричинили появу серед його наукових праць досліджень з матеріальної, соціо-нормативної та обрядової культури, які засвідчували нове розуміння ним дослідницьких

завдань науки і спроби вченого дистанціювати її від суміжної дисципліни — фольклористики.

Народознавчі дослідження Хв. Вовка (на відміну від праць його знаних попередників) вирізнялися розробкою непомічених і неактуалізованих раніше соціо-культурних тем і напрямків; модерними його інтерпретаціями вже відомих чи нових етнографічних реалій і наративів; неординарними й суспільно значущими висновками вченого, осучасненими новими методологічними засадами. Усвідомлюючи помітне домінування в тогочасному народознавстві студій з усної народної творчості над дослідями матеріального побуту, а також (дещо згодом) засвоївши досягнення європейських наукових шкіл, Хв. Вовк цілеспрямовано формував свої дослідницькі уподобання й пріоритети в царині етнографії. Тим-то й пояснюється з'ява в народознавчій спадщині вченого нових за тематикою й трактуваннями студій з української соціально-економічної історії; з народного матеріального побуту та синтетичного характеру капітальних праць з етнографії і антропології.

Не ставлячи за мету форматного огляду всіх етнологічних розвідок Хв. Вовка [про це див.: 31], наголосимо лише на новаторських його висновках та оригінальних авторських трактуваннях оприлюднених етнореалій. Зокрема, учений одним з перших порушує у своїх публікаціях і досі недостатньо вивчене питання про міграційну складову соціальної історії та колонізаційні рухи в середовищі українства, спростовує майже хрестоматійну тезу про тотальну «малорухливість» українського способу життя і обґрунтовує наявність колонізаційних устремлень в українській спільноті, яка за короткий час колонізувала Причорномор'я, частково донські і навіть кубанські та терські степи й землі дельти Дунаю [21, с. 120–122] (згадаймо й про українську міграцію до Канади).

Видається вартою уваги з погляду сучасних етнологічних студій акцентована дослідником характеристика соціоментальних особливостей української етнічної спільноти, що виявилось у здатності стихійних груп колоністів до

общинної самоорганізації, творення міцних соціальних структур і форм громадсько-господарського життя на місцях нового поселення.

Зауважимо водночас, що Хв. Вовк був чи не єдиним для свого часу дослідником Задунайської Січі, який не просто розкривав засобами народнописенної епіки причини виникнення й історію Задунайської Січі в контексті української селянсько-землеробської колонізації початку ХІХ ст. і здатності колоністів до общинної самоорганізації, але й піднявся до рівня глибокого осмислення етнополітичної історії українського народу в річищі його бездержавного статусу, за якого всі раціональні засади общинної самоорганізації української людності (чи то під «ляхами», чи «москалями», чи під «турчинами») неодмінно зазнавали краху через відсутність національно-державних засобів захисту природного права українства на власний вільний розвиток. Учений підводить до думки, що соціальне та культурно-цивілізаційне самоствердження народу можливе лише в Україні (на рідній землі, а не у вигнанні) і лише як вислід національного визволення.

Чи не першим з-поміж вітчизняних народознавців Хв. Вовк у працях про Задунайську Січ та про українські колонії в Добруджі порушує питання (що набуло сьогодні особливої наукової ваги [про це див., наприклад: 2]) про необхідність дослідження адаптаційних практик і стилів поведінки малої етнічної групи (українців) в поліетнічному середовищі: «Історія невеликої частини народу, яка відійшла внаслідок відомих умов внутрішнього життя краю і проживає вже понад століття поза цими умовами, у становищі при цьому, цілком сприятливому для абсолютно самостійного розвитку, не може не бути для нас цікавою, а з багатьох поглядів, можливо, навіть і досить повчальною» [21, с. 120].

Учений розвиває ще один, новий на той час і належно акцентований лише сучасною етнологією, дослідницький напрям — міжетнічні відносини та міжкультурні взаємовпливи, ставлення українців до представників інших націй, яке,

на його думку, характеризується терпимістю і культурно-релігійною толерантністю.

Новаторськими були спостереження Хв. Вовка з приводу української етнічності. Зокрема його розвідка про українські колонії в Добруджі послуговує і донині важливим джерелом для дослідників етнічності (самоназви) українців, позаяк фіксує широке побутування в українському козацько-селянському середовищі 80-х років ХІХ ст. самоназви українців «руснаки» як місцевого етнічного називаючи, що селяни — вихідці із Центральної і Південної України, котрі переселилися в Подунав'я, рятуючись від панських визисків і рекрутчини, маркували на побутовому рівні свою етнічність самоназвою «руснаки»¹, вирізняючи в такий спосіб себе з-поміж інших [23, с. 691–704]. «З етнографічного погляду добружські і дунайські руснаки (як вони самі себе і як інші їх називають на відміну від великорусів, зазвичай тут званих липованами) є ще абсолютно чистий, котрий добре зберігся, національний тип» [22, с. 325].

До новаторських наукових ініціатив Хв. Вовка належить і низка його регіональних студій з етнокультури й етнічності українства. Найбільший інтерес складає висновкова частина його регіональних розвідок, зокрема, етнографічного нарису про побутову культуру українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття [7] та про антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини [5]. В етнографічному нарисі Хв. Вовк робить принципові висновки про етнічну українськість гуцулів: «Уважніше ознайомлення з гуцулами крок за кроком доводить не лише їх спорідненість з іншими українськими племенами, але навіть порівняно більшу чистоту їхнього антропологічного та етнографічного типу, що, поза сумнівом, пов'язано з їхньою ізольованістю в горах і незначною кількістю сторонніх домішок та етнічних впливів. Відрізняючись помітною для всіх красою обличчя й статури, гуцули у своїх фізичних якостях не виявляють нічого невластивого іншим українцям, а навпаки, вирізняються тими

самими загальноукраїнськими властивостями, але більшою мірою <...>» [13, с. 23–24]. «Якщо до вищезазначеного додати, — продовжує свій аналіз учений, — що мова гуцулів є різновидом галицько-подільської говірки, то всі сумніви щодо неукраїнського і навіть неслов'янського походження гуцулів зникають самі по собі» [13, с. 30].

Такі ж принципові висновки зробив учений і щодо інших етнографічних груп українців-горян, зокрема бойків (яких він локалізує «на північно-східних схилах Карпат від р. Ломниці на півдні, до околиць м. Лютовиська на півночі» [13, с. 31]) та лемків — найбільшої «північно-західної частини українського племені, яка проживає в частині Карпат, відомої під назвою Низьких Бескидів» [13, с. 35]. Порівняльна характеристика господарства, житла, одягу та харчування цих груп розкриває їхні локальні особливості, проте водночас увиразнює загальноукраїнські вияви їхньої культури. Нарис містить лаконічну інформацію про закарпатських українців-русинів, які, на думку дослідника, потерпають від асиміляційної «політики угорської влади, що прагне до насильницької мадяризації всього неугорського населення країни» [13, с. 38].

Лейтмотивом підсумкової частини розвідки є твердження вченого про те, що «населення Галичини, Буковини та Угорської Русі, незважаючи на певні етнографічні особливості, є цілком українським» [13, с. 39–40], і відхилення від загальноукраїнського типу або мають рудиментарний характер (збереження архаїчних елементів унаслідок ізольованого проживання в горах), або є різновидом запозичень від сусідніх народів (проте адаптованих до місцевих культурних формовиявів і наближених до загальнонаціонального типу).

Не можна не згадати, бодай коротко, про висновки й безкомпромісні констатації Хв. Вовка щодо походження українського та російського народів. Зокрема, лаконічна, але концепційно принципова і важлива його теза з цього приводу, наголошена в розвідці про сани в поховальному ритуалі («XIII сто-

ліття було епохою остаточного формування нової слов'янської нації — великоросів, чи москвітів, нації, що витворилась, по-перше, зі слов'янських колоністів, а по-друге, з різних народів, здебільшого фінських» [10, с. 325] і її відносно недавнього походження порівняно зі «Старовинною, цеб-то Київською Руссю») була, на час написання статті, сміливою і контроверсійною, жорстко «табуьованою» в широтах Російської імперії, проте надзвичайно продуктивною в контексті національної історіографії з питання етногенезу східних слов'ян, що знайшла розвиток у працях українських учених як сучасної Хв. Вовку, так і наступних епох.

Новаторськими висновками були позначені і славістичні студії Хв. Вовка, окремі з яких надовго залишилися поза увагою дослідників, хоча містять неординарні, часом дискусійні думки і мають, зрештою, стати темою спеціального наукового обговорення [див.: 11, с. 109–114]. Йдеться, зокрема, про акцентоване Хв. Вовком твердження про більшу спорідненість українців не зі східними, а з південними слов'янами. До слова, виписані Хв. Вовком антропологічні характеристики українців та їх «відносини до решти слов'янських народів» були цілком суголосні поглядам відомого французького географа Елізе Реклю та антропологів Е. Амі і Й. Денікера, котрі теж вказували на спорідненість українців з південними слов'янами [див.: 28, с. 93–94]. Аналізуючи поділ слов'ян на західних, південних та східних, учений у свою чергу робить застереження і ставить під сумнів усталений у східнослов'янській науці погляд щодо належності українців до групи східних слов'ян, оскільки, як він вважав, є більше підстав віднести їх до південної групи [11, с. 110].

На слушну думку дослідника, маркерами етнічності, окрім мовного чинника, є й антропологічні та етнографічні характеристики народів, а також їх етногенетичні особливості.

До заслуг Хв. Вовка перед етнологічною наукою належить започаткування видання «Матеріали до українсько-руської етнології»,

а в петербурзькі роки його життя — заснування й опублікування в рамках Етнографічного відділу Російського музею «Материалов по этнографии России». За життя вченого під його редакцією було опубліковано два перші томи цього видання (1910, 1914), у яких відбито провідні ідеї та завдання етнографічних студій, як їх собі уявляв дослідник. Як справедливо зазначає у своїй рецензії М. Грушевський, часом ці матеріали «не вповні відбивали на собі його [Хв. Вовка. — Г. С.] ідеологію», оскільки він не був повною мірою вільним у підготовці видання [18, с. 196–198], проте їх позитивна роль у розвитку тогочасної етнологічної науки є беззаперечною.

Попри редакційно-видавничу його діяльність, попри численні загальнонаціонального чи регіонального характеру розвідки вченого із царини соціального життя, сімейної обрядовості, народної орнаментики, церковного будівництва, окремих галузей виробництва і промислів, спеціального дослідження про шлюбний ритуал [12] (уперше опублікованого за рубежем), яке стало вершиною його результативних культурологічних і соціологічних студій громадського й побутового життя українського народу, все ж найбільшою його заслугою як перед українською етнографією, так і перед українським культурно-національним рухом було створення капітальних, енциклопедичного характеру праць з української етнології та антропології, що стали етапними в розвитку українського народознавства.

Праця дослідника «Антропологічні особливості українського народу» за повнотою змісту, рівнем об'єктивності й інформативності справді набула енциклопедичного значення, оскільки виписані в ній характеристики фізичних особливостей українців базуються на достовірній (не перевершеній і нині) джерельній базі — понад 5 тис. антропологічних вимірів і дослідів, здійснених Хв. Вовком та його учнями (С. Руденко, Хв. Вовк — Чернігівщина; Л. Чикаленко та О. Шульгін — Полтавщина й Херсонщина; Н. Лебедєв — Курщина та Воронежщина; О. Алешо — Київщина; Б. Крижановський —

Поділля; Н. Кондрашенко — Катеринославщина; В. Сахаров, Хв. Вовк — Волинь, Київщина; Л. Чикаленко, Хв. Вовк — Кубань та ін.) [4, с. 10].

Сенсаційними концептами студії, які викликали негативні реакції і суперечки в наукових колах Росії, були висновки вченого щодо узагальнюючої характеристики фізичних особливостей українського народу, положення про етногенетичну гомогенність і належність більшості української людності до одного й того ж антропологічного типу [1, с. 28; також див.: 30, с. 116]. Дослідник аналізує соматологічні риси українського населення північної, середньої і південної смуг України, виокремлених на підставі лінгвістичних даних, і доходить висновку про відносну однорідність українців усіх цих зон, за винятком їх периферійних територій, деякі антропологічні відмінності людності яких учений пояснює «сусідніми етнічними впливами» [4, с. 36]. Ключовим положенням праці є твердження Хв. Вовка про те, що «українці є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінцівками. Сукупність цих ознак, — пише дослідник, — ми вважаємо можливим визнати українським антропологічним типом» [4, с. 36]. Опираючись на класифікації та висновки французьких колег, Хв. Вовк резюмує, що «згідно з поглядами Наму і Deniker'a, їх [українців. — Г. С.] слід зачислити до так зв. адріатичної, або динарської, раси, яку ми волили б назвати слав'янською» [4, с. 36].

Вказуючи, що мова як визначник етнічності є «несталою расовою ознакою», а фізичні характеристики є стабільнішими і «можуть бути справжніми расовими ознаками», Хв. Вовк обґрунтовує доцільність комплексного міждисциплінарного дослідження народу. Відтак видається вдалою застосована ним синкретична методика і побудована на ній система аргументації — зіставлення територіальних

антропологічних даних із географією поширення діалектів (відповідних лінгвістичних ареалів). «Зіставляючи антропологічні дані про українців з лінгвістичною мапою Михальчука, ми бачимо, — підсумовує дослідник, — що площа білоруських впливів майже цілковито покривається площею поширення поліських діалектів, тоді як середня смуга захоплює територію українського діалекту, а південна — слобідська — українські діалекти. А Поділля з Галичиною відноситься до площі поширення червоноруського діалекту» [4, с. 36]. Накладаючи антропологічні дані на лінгвістичні діалектні карти, вчений доходить висновку, що український антропологічний тип «найбільше виявлений в середній, а особливо в південній смузі України» [4, с. 36].

Проте Хв. Вовк не абсолютизує своїх антропологічних класифікацій і тверджень про відносну антропологічну сталість і однорідність української спільноти порівняно з іншими народами, чітко зазначаючи, що «в наш час немає, мабуть, ні одного племені, яке б заховало повну чистоту раси». З приводу України, яка протягом віків, за висловом дослідника, «служила, так би мовити, битим шляхом для всіх масових рухів народів з Азії до Європи», то, на його думку, з огляду на це, «населення не могло не мінятися щодо свого складу», а водночас, підкреслює вчений, «мусіло затримувати в собі сліди попередніх етнічних верств» [4, с. 7].

У цьому дослідженні Хв. Вовк на значно ширшій фактографічній основі підтвердив і розвинув свої висновки, зроблені ще 1906 року в нарисі «Українці з погляду антропології», про те, що фізичний тип українців відмінний від східнослов'янського, але подібніший до південнослов'янського: «Порівнюючи антропологічні особливості українців з такими самими особливостями інших слов'янських народів, ми бачимо, що українці, безперечно, найбільшу спорідненість виявляють з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами» [4, с. 7]. Це ще одне новаторське і дещо контроверсійне положення студії

Хв. Вовка, яке докорінно різниться від усталених в офіційній науці колишньої (а частково й нинішньої) Росії поглядів і концепцій.

Порушуючи й досі дискусійне питання «про відношення українського племені до племен білоруського та великоруського», учений пристає до узагальненої на лінгвістичних даних думки О. Шахматова про те, що первісна маса східних слов'ян «в дуже далекі часи <...> диференціювалася на три групи: північну, середню та південну», кожна з яких підлягала різним етнічним впливам: «північна група з частиною середньої витворила з себе великоруське плем'я, що проковтнуло масу фінських елементів; а з решти середньої групи та з прилучення до неї сусідніх південноруських, литовських, польських та західнофінських елементів утворилося плем'я білоруське» [4, с. 36, 38]. Щодо південноруської групи племен, то, за О. Шахматовим, вона «ціліше, ніж всі інші, заховала свій зв'язок з старовинною групою відповідних їй діалектів, витворила групу малоруську, що з утворенням самостійної культури перетворилася в українську» [4, с. 38].

Опираючись на результати мовознавчих студій та зіставляючи лінгвістичні реалії і теорію етногенезу східних слов'ян академіка О. Шахматова з антропологічними даними, Хв. Вовк робить власні висновки про етногенез українства: «А щодо південної групи, яка потім стала українською, то, підлягши в свою чергу впливам іранським і, можливо, почасти й тюркським, але зоставшись порівнюючи чистішою, вона переховала в собі більше слов'янських рис, ніж північні, споріднені з нею групи» [4, с. 38].

Акцентування Хв. Вовком антропологічних відмінностей як ідентифікаційного маркера українців В. Петров слушно пояснює тим, що перед дослідником «стояли завдання загально-етнічних розмежувань. Йому доводилося спростовувати сумарні погляди на український народ», які поширювалися російськими та деякими польськими науковцями і які намагалися «заперечувати існування українського народу як антропологічної ці-

лості, зараховуючи українців або до росіян, або до поляків» [28, с. 93, 95].

Отож, Хв. Вовк, найголовнішою науковою проблемою якого «серед багатьох інших, була, вочевидь, проблема ідентифікації і визначення місця українців серед народів світу (в антропологічному, етнографічному та культурному аспектах)» [35, с. 6], отримав особливе визнання в наукових колах завдяки створенню та обґрунтуванню теорії про органічну етнокультурну єдність всього українського народу, у його регіональних виявах і специфіці побутової культури, концепції етнографічного його розвитку як цілісності в межах усіх історичних земель. Саме на цих засадах він написав першу в національній гуманітаристиці узагальнюючу, енциклопедичну і, сказати б, етапну за характером народознавчу працю «Етнографічні особливості українського народу» [15].

На час написання монографії Хв. Вовком спеціальних, фундаментальних студій з етнографії України ще не було, а «досліди в цьому напрямку, — за визначенням самого вченого, — майже не вийшли ще з фази збирання матеріалів», «наукова розробка зібраних уже етнографічних матеріалів, можна сказати, майже ще не розпочата» [8, с. 39]. На цьому тлі його ґрунтовне дослідження, що базувалося як на спеціальних, так і загальних працях з української етнографії (від Рігельмана, Бантиш-Каменського, Шафонського, Арандаренка, Маркевича до Чубинського, Купчанка, Кольберга, Шухевича, Сумцова, Ястребова, Зеленина, Гнатюка, Онищука, Бабенка, П. Іванова, Малинки, Зарецького, Русова, Познанського та ін.), властиво, було успішною спробою створити наукове узагальнююче видання, у якому б засобом етнографічних фактів обґрунтовувалася й обстоювалася національна ідентичність українства і його право на історичне буття серед інших слов'янських народів.

Висновок, зроблений дослідником у цій студії, звучить безкомпромісно і (з огляду на домінуючі в ті часи великодержавні концепції історії народів Східної Європи) як виклик офіційній ідеології та науці: «Український народ на

всій території, що він її населяє, одзначається цілим шерегом спільних для нього, у цілому його складі, етнографічних особливостей, які не залишають сумніву в тому, що він являє собою одну етнографічну цілість, цілком виразно відокремлену з-поміж інших слав'янських народів» [8, с. 218].

Відтак уперше не в описовому форматі, а на засадах порівняльної етнографії було створено дослідження, яке містило генералізований огляд виникнення та еволюційного розвитку явищ матеріального побуту і звичаєво-обрядової культури українського народу, взятих не локально, а в межах усіх етнічних земель. Як слушно зазначає А. Носов, у цій «найціннішій» праці «зразково описано, з зазначенням певних класифікаційних форм та географічного поширення тих або тих явищ та ознак, народній побут цілого українського народу» [27, с. 3]. До того ж окремі з побутових реалій (народна техніка, народні знання, житлобудівні практики) до з'яви цієї роботи не були предметом фахового етнографічного розгляду і фактично не були представлені в арсеналі української етнографії або ж подавалися винятково в описовому варіанті — як екзотичні явища місцевої традиції.

Дослідник долучається до вирішення актуального й дотепер у гуманітаристиці та етнополітиці питання соборності українства, поділеного в ті часи кордонами й політикою держав-завойовниць; доказовою базою йому послуговують факти і реалії етнокультури — визнані сучасною наукою ідентитети етнічності. Рефреном звучить висновок Хв. Вовка про етнографічну цілісність культури українства на прикладі характерних для різних регіональних локацій України типів одягу, агрокультури, обрядовості, народного житла: «...зовсім однаковий на цілому просторі країни цей загальний тип української хати став одною з найголовніших та найвиразніших етнографічних ознак українського племені» [8, с. 95].

Ключовим постулатом праці є твердження про (виявлену на зрізі як матеріальної, так і духовної традиційності) культурно-побутової

спорідненість українців з південними та південно-західними слов'янами (що корелювало з відповідними висновками вченого, зробленими ним на антропологічному матеріалі): «Мусимо визнати, що взагалі українці й щодо одягу наближаються найбільше до південних та почасті південно-західних слов'ян» [8, с. 170].

Ці кардинально нові положення студії Хв. Вовка вже на початку ХХ ст. заклали фундамент вільного від великодержавних стереотипів і догм, питома національного вектора розвитку вітчизняного народознавства. Його робота про етнографічну самобутність українців не лише заповнила існуючі прогалини в реконструкції цілісного образу етнографічної України, але й сприяла піднесенню рівня української етнології, її інтеграції до європейської науки. «Вистудіювавши та описавши народній український побут, Ф. К. дав науці коштовний вклад, звичайно, не самим тільки фактом освітлення побуту цього народу, але й тим, що ця робота, — підсумовував А. Носов, — має велике значіння для порівняльної етнографії з іншими народами і тим самим для історії культури людства взагалі» [27, с. 3].

Про міжнародне значення напрацювань Хв. Вовка йшлося вже неодноразово. Варто лише зауважити, що порівняно з дослідниками-попередниками (М. Костомаровим, П. Чубинським і багатьма іншими знаними українськими народознавцями), праці яких потужно резонували в рамках вітчизняного гуманітарного дискурсу, Хв. Вовк мав щасливу нагоду вийти за його межі і вивести українську етнологію на широкі світові горизонти, а відповідно — легітимізувати українство як самодостатню слов'янську націю. Цьому сприяв паризький період наукової діяльності вченого, який ознаменувався появою його унікальних україністичних досліджень з етнографії, лівову частку яких було опубліковано у французьких виданнях. Про це свого часу мовою статистики писав рецензент етнографічних праць Хв. Вовка Василь Денисенко: «з 90 оригінальних робіт [Хв. Вовка. — Г. С.] 42 — вміщені у французьких журналах» [19, с. 143].

Згадуючи про цей період життя Хв. Вовка, його учень Л. Чикаленко вказував на видатну роль дослідника в налагодженні зв'язків між українською та європейською наукою: «Всіма своїми думками та почуттями в Україні перебуваючи, Хведір Кіндратович бере на себе важку місію зв'язати українську науку з французькою і стає на довгі часи єдиним містком, через який наукові думки Західної Європи доходять до нас і навпаки. Хведір Кіндратович починає у французьких виданнях друкувати досить численні розвідки, в яких знайомить Західну Європу з видатнішими знахідками нашої землі і освітлює їх з точки зору західно-європейської науки» [37, с. 13].

Як бачимо, учений своїми працями властиво започаткував інтеграцію вітчизняної етнології до європейського наукового простору. Він, за влучним висловом П. Стебницького, «був ніби послом від української нації до культурного світу Європи» [33, с. 146]. Дослідниця наукової спадщини науковця О. Франко справедливо зауважує: «Завдяки Ф. Вовку Європа дізналась про наші наукові відкриття та досягнення [у царині гуманітаристики. — Г. С.]» [35, с. 179]. Важливо, як зазначалося, що величезний фактографічний український матеріал, що його дослідник вводив до наукового обігу через фахові видання провідних європейських країн, він розглядав у річищі тогочасних новітніх філософських, соціологічних і культурантропологічних теорій видатних учених (Г. Лебона, Е. Тайлора, Й. Бахофена, Дж. Макленана, Л. Моргана, Ш. Летурно, Г. Вількена, М. Зібера, М. Ковалевського, ін.).

Отже, постать Хв. Вовка вивищується з-поміж корифеїв вітчизняного народознавства завдяки високому, європейській міри професіоналізму його наукової діяльності, його академічному вишколу й інтегрованості в західноєвропейські антропологічні й соціологічні середовища; написанню ним енциклопедичного характеру узагальнюючих досліджень з української етнології на засадах найновіших на той час теоретико-методологічних підходів; введенню ним українських етнокультурних ре-

алій, фактографічних відомостей і даних етнографії до широкого загальноєвропейського вжитку, а відтак — сприянню колаборації вітчизняної науки зі світовою.

Резюмуючи висловлене, можемо лише констатувати, що у своїх працях Хв. Вовк зробив принципово важливі, державницького

спрямування етнополітологічні висновки про соборність українців і національну самобутність української етнокультури як важливого національно-ідентифікаційного визначника, а напрацювання його на той час, за оцінкою В. Гнатюка, «належить уважати останнім словом науки» [16, с. 123].

¹ Зважаючи на сучасні спекуляції довкола застосування частиною мешканців Закарпатського краю давньої самоназви «русини» / «руснаки», представлені в дослідженні свідчення Хв. Вовка про поширення серед українських переселенців з центральних і південних районів України само-

назви «руснаки» паралельно з назвою «козаки», є важливою аргументацією проти актуалізованого нині як в Україні, так і за рубежем «політичного русинства», позаяк вони вказують на загальноукраїнську природу цього давнього історичного етноніму.

1. *Алешо О.* Федір Кіндратович Вовк як антрополог // Збірник пам'яті Вовка / окремих відбиток. – 1919. – 12 січня. – С. 25–30.

2. *Бабенко В. Я.* Украинцы Башкирской АССР: поведение малой этнической группы в полиэтнической среде. – Уфа, 1992. – 260 с.

3. *Вовк Г.* Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918) // Федір Вовк. Сторінка наукової спадщини та бібліографія праць. – Київ, 2002.

4. *Вовк Хв.* Антропологічні особливості українського народу // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ : Мистецтво, 1995. – С. 7–38.

5. *Вовк Хв.* Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т. 10. – С. 1–67.

6. *Вовк Хв.* Від редакції. (Дещо про теперішній стан і завдання української етнології) // Федір Вовк. Сторінка наукової спадщини та бібліографія праць. – Київ, 2002.

7. *Вовк Хв.* Етнографічний нарис // Народознавча спадщина Хведора Вовка. Кн. 1 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2012. – С. 12–28.

8. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ : Мистецтво, 1995. – С. 39–218.

9. *Вовк Хв.* Програма до збирання відомостей, дотичних народної побутової техніки // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – Додатки. – С. 1–22.

10. *Вовк Хв.* Сани в похоронному ритуалі на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етногра-

фії та антропології. – Київ : Мистецтво, 1995. – С. 324–335.

11. *Вовк Хв.* Славяне // Календар на рік звичайний. 1917 / [Благодійне товариство]. – Петроград, 1917. – С. 109–114.

12. *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ : Мистецтво, 1995. – С. 219–323.

13. [*Вовк Хв.*] Этнографический очерк // Галичина, Буковина, Угорская Русь / составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». – Москва : Задруга, 1915. – С. 17–40.

14. *Волков Ф. П. П.* Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – № 1.

15. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. 2. – С. 455–647.

16. [*Гнатюк В.*] Федір Вовк [Некролог] // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові. – Львів, 1918. – Чис. 60–62.

17. *Грушевський М.* Хв. Кіндр. Вовк // Наше минуле. – 1918. – Чис. 2.

18. *Грушевський М.* Этнографический отдел Государственного русского музея. Материалы по этнографии России. Т. 3, вып. 1. Ленинград, 1926 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 3. – С. 196–198.

19. *Денисенко В.* «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. К. Вовка у першій болгарській – і другій – французькій редакції // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Київ, 1928. – Вип. 2/3.

20. *Козубовський Ф.* Історичне коріння української буржуазної археології // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – Київ, 1934. – Кн. 2. – С. 19–20.
21. *Лупулеску [Вовк Хв.]* Русские колонии в Добрудже (историко-этнографический очерк) // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – Январь. – С. 117–154.
22. *Лупулеску [Вовк Хв.]* Русские колонии в Добрудже (историко-этнографический очерк) // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – Февраль. – С. 314–336.
23. *Лупулеску [Вовк Хв.]* Русские колонии в Добрудже (историко-этнографический очерк) // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – Март. – С. 685–704.
24. Народознавча спадщина Хведора Вовка. Кн. 1 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2012. – 248 с. + СХХ с. : іл.
25. Народознавча спадщина Хведора Вовка. Кн. 2 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2012. – 540 с. + VIII с. : іл.
26. *Наулко В., Франко О.* Етнографічна та народознавча спадщина Федора Вовка // Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашевича з нагоди його 70-річчя. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 1996.
27. *Носов А. Ф.* К. Вовк і українська наука // Антропологія. Річник Кабінету. 1928. – Київ, 1929. – Чис. II.
28. *Петров В.* Антропологічні (расові) особливості українського народу // *Петров В.* Походження українського народу. – Київ, 1992.
29. Програма Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества для собирания сведений по этнографии. – Киев, 1873.
30. *Сегеда С.* Антропологічна концепція Хв. Вовка в світлі сучасних наукових даних // *Вовк Хв.* Студії з антропології України. – Київ, 2010.
31. *Скрипник Г.* Хведір Вовк і українська народознавча наука // Народознавча спадщина Хведора Вовка / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2012. – Кн. 1. – С. VII–CXVIII.
32. Спеціальні програми до науково-етнографічних розвідок [Від редакції] // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1. – Додатки. – С. I–II.
33. *Стебницький П.* Спомини про Хв. К. Вовка // Наше минуле. – 1918. – Чис. 2. – С. 143–148.
34. *Сумцов М.* Академік Хведір Кіндратович Вовк // Наука на Украине. – Харьков, 1922. – № 2. – С. 174–176.
35. *Франко О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – Київ, 2000.
36. *Хв. В. [Вовк Хв.]* Від редакції (Дещо про теперішній стан і завдання української етнології) // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 1.
37. *Чикаленко Л.* Федір Кіндратович Вовк як передісторик / окрема відбитка з неопублікованого збірника, присвяченого пам'яті Хв. Вовка. – Київ, 1918. – С. 11–18.